

WIR SIND DIE MOORSOLDATEN

Zirkus Konzentrations als vroeg verzet tegen het totalitaire regime van de nazi's

Als de zoveelste biografie over hem verschijnt, ben je bijna geneigd te denken: *Er ist wieder da*. Het is onmogelijk Hitler uit de geschiedenis weg te denken. Omdat de afloop zo vooraan in het collectief geheugen zit, krijgt de beschrijving van zijn opkomst bijna iets finalistisch. Het lied *Wir sind die Moorsoldaten* toont aan dat de macht van de nazi's in de beginperiode geen vanzelfsprekendheid was.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

Direct na de machtsovername in maart 1933 beginnen de nazi's met de gelijkenschakeling van Duitsland. De eerste stap daarin is het creëren van een gesloten politiek systeem om tegenstanders te bestrijden en terroriseren. De sleutel is de overname van het politieapparaat. De geheime politie wordt daarvan losgekoppeld, SA- en SS-mannen worden als *Hilfspolizisten* aangesteld en (vermeende) tegenstanders van het regime preventief opgepakt en in kampen opgesloten.

BEIERS MODEL

Achteraf is het proces van gelijkenschakeling in Beieren als schoolvoorbeeld gaan gelden. Op 9 maart 1933 benoemt de NSDAP-rijksminister Wilhelm Frick de nazigeneraal-luitenant b.d. Franz Ritter von Epp als rijkscommissaris in Beieren. De zittende commissaris Heinrich Held zou met zijn regering niet in staat zijn de openbare orde te handhaven en kan daarmee de veiligheid van de bevolking niet garanderen. Het bewijs daarvoor zijn rumoerige protesten in de voorgaande weken in München die meerdere keren uit de hand lopen. De nazi's geven er de communisten en paramilitaire nationalistische splinterpartijen de schuld van, terwijl het in werkelijkheid SA'ers en SS'ers zijn die vooropgaan bij de rellen.

De eerste maatregel die Von Epp neemt, is de benoeming van Adolf Wagner (NSDAP-Gauleiter van Oberbayern) tot hoofdcommissaris op het Beierse ministerie van Binnenlandse Zaken, Reinhard Heydrich tot hoofd van de Politieke Politie (belast met de opsporing en vervolging van politieke delicten) en Heinrich Himmler tot hoofdcommissaris van de politie in München.

Wagner schuift Himmler binnen drie weken zoveel



bevoegdheden toe dat het hoofd van de SS begin april al volledige controle over het politieapparaat in Beieren heeft. Himmler is niet alleen hoofd van de *Hilfspolizei*, maar ook verantwoordelijk voor de *Schutzhaftgefangenen*. Leden van de SA en SS kunnen hierdoor naar willekeur mensen oppakken waarvan zij de indruk hebben dat ze ongewenst of staatsgevaarlijk zijn. Al op 12 maart is er een grootschalige actie waarbij ruim tweehonderd mensen opgepakt worden, voornamelijk communisten. Voor deze categorie gevangenen wordt het terrein van een voormalige poederfabriek in Dachau als kamp ingericht waar vijfduizend mensen opgesloten kunnen worden. De eerste maand is de leiding over het kamp nog in handen van de *Schutzpolizei* van München, maar een order van Himmler van 2 april maakt daar een einde aan en bepaalt dat het toezicht aan de SS dient te worden overgedragen. Bij de overdracht op 11 april stormen de SS'ers het kamp binnen en gaan zij als razenden tekeer, waarbij er vier Joodse gevangenen omkomen.

Melodie en tekst
van *Wir sind die
Moorsoldaten*. Het
lied is te beluiste-
ren op YouTube,
bijvoorbeeld via
[https://youtu.be/
j2-hTltnpuU](https://youtu.be/j2-hTltnpuU).

TERREURSYSTEEM

Deze geweldsuitbarsting blijft niet onopgemerkt en Himmler moet zich op last van openbaar aanklager Wintersberger verantwoorden. Die eist het vertrek van kampcommandant Hilmar Wäckerle. Himmler geeft toe en stelt een opvolger aan: Theodor Eicke. Deze oud-militair, NSDAP-lid sinds 1928, heeft het slechts tot een onbeduidend baantje bij IG Farben geschopt en heeft enkele jaren in tuchthuizen doorgebracht waar hij met steun van Himmler uit ontslagen is. Als de positie in Dachau vrijkomt, denkt Himmler aan Eicke: een man die zijn bestaan aan hem heeft te danken.

In Dachau bedenkt Eicke een gesloten terreursysteem door het opstellen van de *Discipline- en strafverordeningen*. Allereerst wordt het kampterrein geïsoleerd en de gevangenen tewerkgesteld. Bovendien wordt er een scheiding tussen kampbewakers en commando aangebracht, waarbij het recht gevangenen te doden bij de kampleiding komt te liggen. Daarnaast komt er een speciale beschrijving van vaste overtredingen en sancties die een einde aan willekeur van geweld tegen gevangenen zouden moeten maken en het standrecht vervangen. Op de lijst met vaste overtredingen gaat het om vormen van muiterij, ophitsing of politiek getinte aanvallen op de nazi's. De straf is telkens dood door ophanging of executie, al worden de moorden meestal geregistreerd als 'zelfmoord' of 'gestorven tijdens vluchtpoging'. Vanwege de geïsoleerde ligging en op papier duidelijke regels, is het voor de onafhankelijke juridische instanties praktisch onmogelijk hiertegen op te treden.

Het Beierse model bevalt Himmler; hij past het ook in andere *Ländern* toe. Door hoge SS-rangen uit te delen, onwelgevallige aanklagers of rechters te intimideren, benoemingsprocedures te manipuleren, persoonlijke afhankelijkheid te creëren en bondgenootschappen tegen de SA te smeden, lukt het Himmler om in rap tempo het complete politieapparaat gelijk te schakelen. Alleen in Pruisen verloopt het stroef. Er is een ingewikkelde, wijdverbreide machtsstrijd gaande tussen allerlei groepen en facties die een rol willen spelen in het nieuw op te tuigen systeem van repressie.

Doorslaggevend in die machtsstrijd is de wisseling van de wacht in de Emslandkampen. Tussen Winschoten en Coevorden liggen vlak over de grens, over een lengte van tachtig kilometer verspreid, vijftien werkkampen uit de Tweede Wereldoorlog. Het zijn de Emslandkampen waarvan de eerste drie, Börgermoor, Esterwegen en Neusustrum, in de zomer van 1933 worden gebouwd en vanaf juli al vierduizend gevangenen tellen. Aanvankelijk doen SA'ers van de hulppolitie dienst als

kampbewakers, maar al snel blijkt dat zij hiervoor ongeschikt zijn en worden ze door lokale SS'ers vervangen. Dat is een misrekening: ook deze kampbewakers zijn ongedisciplineerd en jagen de omwonenden van het kamp de stuipen op het lijf. Dit geeft Himmler de gelegenheid zijn Beierse model te opperen en de opsporing en vervolging van politieke tegenstanders uit handen van de Pruisische *Politische Polizei* en lokale SS te nemen en over te dragen aan de landelijke instanties. In 1934 komen de Emslandkampen zodoende onder bevel van het rijksministerie van Justitie. Behalve Esterwegen, dat blijft onderdeel van de SS en neemt het door Eicke ontwikkelde kamp- en strafsysteem uit Dachau over.

DER ROTE HUND

In dat eerste jaar zitten in de drie kampen voornamelijk communisten en sociaaldemocraten, aangevuld met intellectuelen, kunstenaars, jehova's en een nog klein groepje Joden. Wolfgang Langhoff (1901-1966) is een van de gevangenen in Börgermoor. Langhoff is een redelijk bekende toneelspeler en actief lid van de *Kommunistische Partei Deutschlands*. Hij schrijft maatschappijkritische

Heinrich Himmler met officieren van de Waffen-SS, rechts achter Himmler staat Theodor Eicke. Foto: Wisniewski, Bundesarchiv.





Gedenksteen bij voormalig kamp Börgermoor, bij Surwold in Emsland, Duitsland. De tekst op de steen is een fragment uit *Wir sind die Moorsoldaten*. Foto: Lütke Willms.

stukken en draagt op partijbijeenkomsten onder groot enthousiasme revolutionaire poëzie voor. Direct na de Rijksdagbrand arresteren de nazi's *der rote Hund* Langhoff en veroordelen hem tot dertien maanden gevangenisstraf, waarvan hij het eerste deel in Börgermoor doorbrengt.

Na zijn vrijlating in de zomer van 1934 weet hij net voor het sluiten van de grenzen Zwitserland te bereiken waar hij tot het einde van de oorlog als regisseur blijft werken. Bovendien brengt hij een boek uit over zijn kampervaringen met als titel *Die Moorsoldaten*. Twee gebeurtenissen spelen hierin een belangrijke rol. Ten eerste 'de nacht van de lange latten' waarin SS'ers gewapend met latten met spijkers erin het kamp doorzoeken naar gestolen tabak – het toont de wreedheid en willekeur van de SS'ers tegenover de volledige afhankelijkheid en machteloosheid van de gevangenen. En ten tweede *Zirkus Konzentrasi*, de bijzondere vorm van verzet door de gevangenen. In de weken na 'de nacht van de lange latten' zoeken de gevangenen naar een manier waarop zij kunnen laten zien dat hun moreel niet door de SS gebroken kan worden.

'GEVANGENEN ZOEKEN NAAR EEN MANIER WAAROP ZIJ KUNNEN LATEN ZIEN DAT HUN MOREEL NIET DOOR DE SS GEBROKEN KAN WORDEN'

Iets waarmee zij kunnen aantonen dat zij ondanks het fysieke geweld, geestelijk niet aangetast zijn – het wordt *Zirkus Konzentrasi*.

In Börgermoor verblijven voldoende artiesten die hun kunsten ook in de barakken kunnen vertonen – het kan dan minder snel als een directe aanval op de SS'ers gezien worden. Aldus ontstaat het idee van een circusvoorstelling met acrobaten, clowns,

muzikanten, zangers en conferenciers. Slotstuk en hoogtepunt van de voorstelling is het door Langhoff geschreven lied *Wir sind die Moorsoldaten*. In zijn boek *Gevangen in het veen. De geschiedenis van de Emslandkampen* heeft Pieter Albers de oorspronkelijke Duitse tekst en Nederlandse vertaling opgenomen. Over de voorstelling *Zirkus Konzentrasi* geeft hij de woorden van Rudi Goguel weer die de muziek heeft geschreven voor *Wir sind die Moorsoldaten*: 'Al bij de eerste coupletten merkte ik de enorme uitstraling van het lied op. Bij het tweede couplet begonnen de duizend gevangenen het refrein mee te neuriën en van couplet tot couplet werd het refrein steeds krachtiger. Bij het laatste couplet zongen zelfs de SS-bewakers eensgezind mee, alsof ook zij zich als moorsoldaten aangesproken voelden. Bij de laatste woorden *dann ziehen die Moorsoldaten nicht mehr mit dem Spaten ins Moor* staken de zangers hun schoppen in het zand en marcheerden de arena uit, de schoppen achterlatend, die nu, zoals ze roerloos rechtop in het zand stonden, op de toeschouwers als kruisen op een graf inwerkten.'

Na de voorstelling komen SS'ers naar de gevangenbarakken om te vragen of het lied overgeschreven kan worden. Hoewel het twee dagen later al door de kampcommandant verboden wordt, klinkt het in de omgeving nog regelmatig. Vaak op bevel van de bewakers die buiten het prikkeldraad de baas zijn. Al snel verspreidt het lied zich. Zo wordt het opgepikt door socialistische en communistische verzetsgroepen in de Spaanse Burgeroorlog en door Franse verzetslieden. Later klinkt de melodie op demonstraties tegen de Vietnamoorlog.

PLAYBACKEN

Duitse wetenschappers beschouwden gebeurtenissen als *Zirkus Konzentrasi* lange tijd niet als werkelijke verzetsdaden. In de Bondsrepubliek ging de meeste aandacht in de eerste decennia na de oorlog vooral uit naar de acties door de conservatieve elites. Het bekendste voorbeeld daarvan is de mislukte operatie *Walküre* met de aanslag op Hitler op 20 juli 1944. Oost-Duitse historici hadden vooral oog voor de illegale daden van de communisten en socialisten. Pas vanaf de jaren zestig en zeventig kwam er meer aandacht voor het zogenaamde spontane of kleine verzet; muziek maken en liedjes zingen hoorden daar ook bij. Zeker als dat in een concentratiekamp gebeurde: het was dan immers een uiting van verzet tegen de geestelijke vernietiging die het kamp probeerde te realiseren. Nu had muziek in concentratiekampen zowel een formele als informele functie. Aan de ene kant zette de SS muziek in om vaste onderdelen in het

kamp te begeleiden. Zo moest bij het appel een gevangenenorkest Duitse marsmuziek spelen, bij strafuitvoeringen werden de toeschouwers gedwongen Duitsland-minnende liederen te zingen en tijdens de dwangarbeid verzochten de kapo's om lieflijke hymnen die het mooie buitenleven verheerlijkten.

De informele functie was die van verzet: het bieden van weerstand tegen het breken van de ziel. Zo blerden de gevangenen opzettelijk het vaste SS-repertoire vals of schreeuwerig mee en in grote groepen kon je ongemerkt playbacken. Tijdens de dagmarsen van en naar de werkvelden klonken aan het einde van de rij andere woorden of versies dan vooraan. Onbedoeld waren SS-liederen over kameraadschap en trouw protestliederen om gesneuveld verzetslieden of vrienden mee te eren. Tot slot konden liedjes als antgift dienen tegen de fysieke aanslagen. Een refreintje als *ich kriege einen Tritt in die Nieren und fühle mich wohl* was een vorm van galgenhumor die aantoonde dat het slachtoffer de onwerkelijkheid van de extreme wreedheid die hij onderging als het ware van een afstandje bekeek. Liedjes als een cocon die de pijn tegenhield, maar ook het verdriet, de woede en

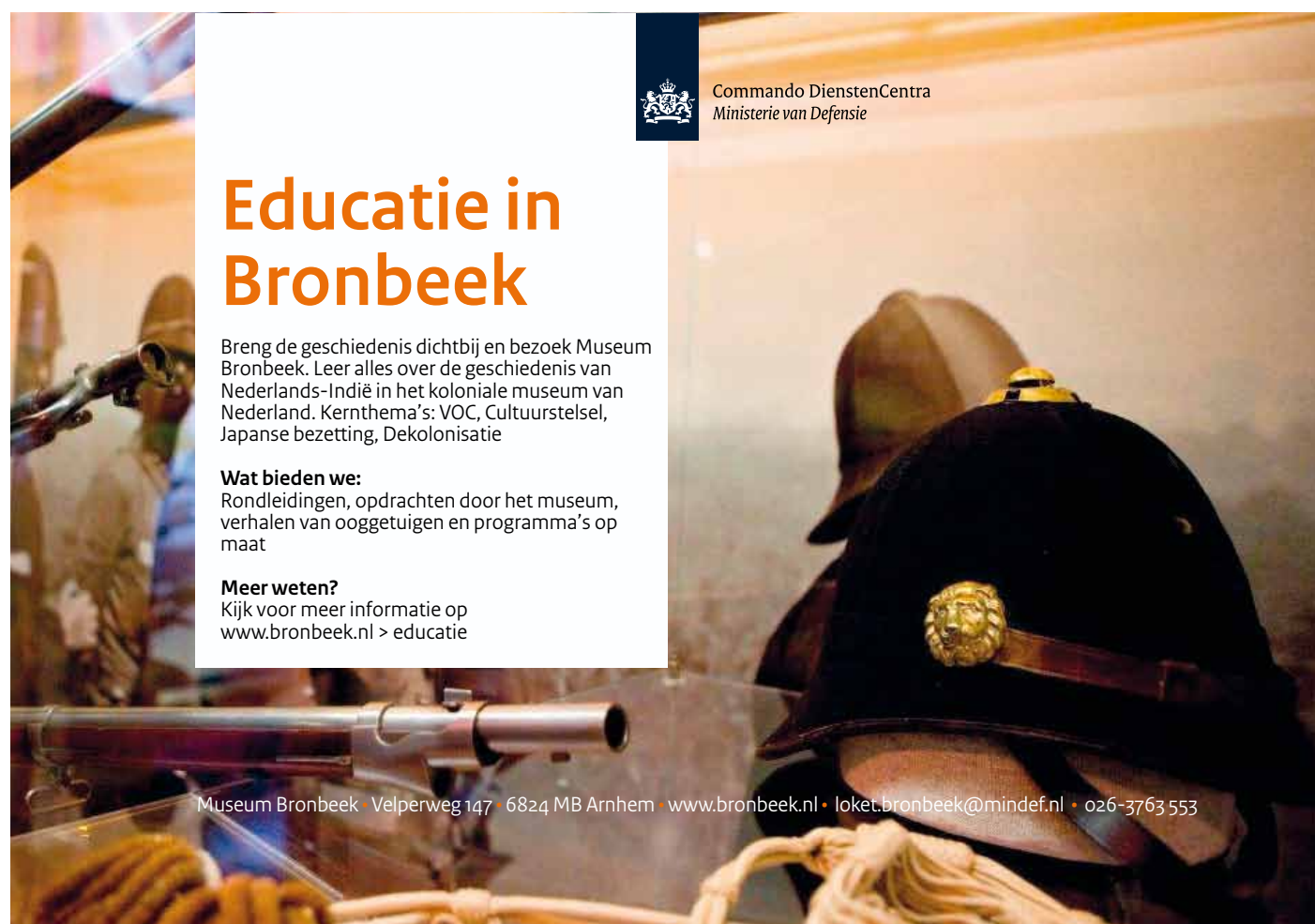
angst en de gevangenen daardoor in staat stelden bepaalde handelingen te verrichten.

In haar opstel over muziek en verzet in nazi-Duitsland haalt Gisela Probst-Effah de Poolse zanger Alex Kulisiewicz aan. Hij was er getuige van hoe de 24-jarige Aron Liebeskind gedwongen werd zijn vermoorde vrouw en zoontje van amper drie in het crematorium te verbranden. Liebeskind schreef een wiegeliedje met als repeterend refrein: *lulle, lulle ein - mein söhnchen / mein liebes söhnchen*. ■

Voor bezoek aan informatiecentrum Esterwegen zie www.gedenkstaette-esterwegen.de.

GEBRUIKTE BRONNEN

- ALBERS, P., *Gevangenen in het veen. De geschiedenis van de Emslandkampen. 15 onbekende Duitse concentratiekampen langs de grens van Groningen en Drenthe*, Groningen, 2013.
- LONGERICH, P. *Heinrich Himmler. Biographie*, München, 2008.
- PROBST-EFFAH, G., 'Das Lied im NS-Widerstand. Ein Beitrag zur Rolle der Musik in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern' in: Christa Nauck-Börner [ed.], *Musikpädagogik zwischen Traditionen und Medienzukunft*, Laaber, 1989, p. 79-89.



 Commando DienstenCentra
Ministerie van Defensie

Educatie in Bronbeek

Breng de geschiedenis dichtbij en bezoek Museum Bronbeek. Leer alles over de geschiedenis van Nederlands-Indië in het koloniale museum van Nederland. Kernthema's: VOC, Cultuurstelsel, Japanse bezetting, Dekolonisatie

Wat bieden we:
Rondleidingen, opdrachten door het museum, verhalen van ooggetuigen en programma's op maat

Meer weten?
Kijk voor meer informatie op www.bronbeek.nl > educatie

Museum Bronbeek • Velperweg 147 • 6824 MB Arnhem • www.bronbeek.nl • loket.bronbeek@mindef.nl • 026-3763 553